

פרק תשעה-עשר*

פרשנות תלמוד

פרשנות ישירה על אחת ממסכתות התלמוד לא נודעה לנו עד עתה מן התחום הביזנטי הקדום, לא מיוון עצמה ולא מן השלוחה בדרום איטליה. ואולם לאחרונה נתפרסמו קטעי גניזה שניתן להוכיח כי רובם, אם לא כולם, מוצאים מדרום איטליה, מן המחצית השנייה של המאה הי"א או מאמצעה. קטע אחד, למקצת מסכת ראש השנה, נדפס לאחרונה,¹ והמהדיר התלבט בקביעת זמנו ומוצאו. הפירוש כתוב כתיבה איטלקית ומיוסד על דרך "דיבור המתחיל" המאפיינת את סגנון חכמי אשכנז הקדמונים,² אך פירושו שונים משל רש"י, וכן רוב גרסותיו. לדברי המהדיר:

השוואה בין הפירוש שלפנינו לבין פירוש רש"י מלמדת בבירור כי מחברו לא הכיר את פירוש רש"י ואף רש"י לא הכיר אותו. כך מתברר מהעדר הזיקה בין הפירושים למרות מגמתם הזוהה. הפירוש אינו מזכיר את רש"י לא בשמו ולא בכינוי "המורה", ואינו מעתיק מפירוש רש"י. אפילו בסגנון רש"י אינו משתמש... הוא מתמודד עם אותם קשיים שעמדו בפני רש"י אך פעמים רבות אינו מפרש כמוהו... כל הנתונים האלה מוכיחים בבירור כי מחבר הפירוש לא ראה את פירוש רש"י, וכבר הוער לעיל שפירוש רש"י נודע בצרפת סמוך לאחר צאתו לאור, ואם כן יש לשער שהפירוש נכתב לפני כתיבת פירוש רש"י או במקביל לו (עמ' 140–141).

באשר לשאלת מקום חיבורו מתלבט המהדיר בין אשכנז לצרפת ונשאר בתיקו. לדעתו הקטע שייך לסדרת פירושי מגנצא המפורסמים, אך "הישרדות הקטעים מן הפירוש שלפנינו מהווה הפתעה מסוימת, משום שפירושים מבית מדרשו של רגמ"ה או מחבריו של רש"י נשתמרו בדרך כלל רק למסכתות מסדר קדשים.

* פרק מן העיזבון.

1 א' ארנד, "שרידים מפירוש אשכנזי על מסכת ראש השנה", קבץ על יד, יז (תשס"ג), עמ' 137–151.

2 י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד 1000–1200, א, ירושלים תש"ס², עמ' 39–42.

והנה, פירוש רש"י לראש השנה מצוי היה ביד הלומדים... מעולם לא פקפק אדם בבעלות רש"י על הפירוש למסכת זו.³

ואולם פירוש זה אינו מבית מדרשו של רש"י ולא משל רבותיו או תלמידיו, ואינו אשכנזי ולא צרפתי, אלא דרום איטלקי הוא – בדומה לפירוש הרב שמואל רושיינא על התורה שתיארנוהו לעיל, פרק יח – ואינו מקיים כל זיקה מודעת לקבוצת פירושי מגנצא-וורמייזא ולבית מדרשו של רש"י. ניתן להיווכח בכך בנקל. כבר העיר המהדיר כי "הפירוש שלפנינו נוקט כדעת הערוך (ערך 'כמה') וכפירוש המובא בסוף המסכת (לה ע"ב), שהמזלות סובבים את הארץ פעמיים ביממה, שלא כרש"י שכתב שהמזלות סובבים רק פעם אחת (כל מזל במשך שעותיים)... אף באשר לגרסת הסוגיא על מזל כימה (יא ע"ב) מאמץ הפרשן שלנו גירסה הפוכה מזו של רש"י".

בסוגיה זו ניהל רש"י מאבק עם גרסה קודמת שהייתה לפניו בגמרא ואשר רש"י לא יכול היה לקבלה משום שהמסורת האסטרונומית שבידיו שונה הייתה. על דברי רש"י אלו נכתבה הגהה קדומה, שבגלל אורכה נדחקה ממקומה ונדפסה בסוף המסכת, בפני עצמה. וזה לשון פתיחתה: "הכי גרסינן הלכה זו בפרק ראשון, בראשונה, עד שלא הגיה רבינו [=רש"י], וכן בספרי רומיים וכן הברייתא בסדר עולם, וכן עיקר". הגרסה הקדומה ופירושה, שנדחו שניהם על ידי רש"י, מפורשים בעליל בספר ה"ערוך", ערך "כמה", כמו שכתב המהדיר, ועדותו של בעל ההגהה, כי כך הוא גם "בספרי רומיים", מוכיחה בעליל כי לפנינו גרסה ופירושה כפי שנלמדו בישיבה המרכזית ברומא. הוסף לכך את העובדה כי כתיבתו של הקטע אף היא איטלקית, ודומה כי הדברים מדברים בעד עצמם. "פירוש רומיים" נזכר ברש"י לראש השנה יד ע"א (ד"ה "ופול המצרי") כפירוש אלטרנטיבי לפירוש שהציע הוא, אף כי במקום זה לא דחאו.³ פירוש זה נמצא בפירוש רבנו חננאל על אתר (וככל הנראה גם בפירוש ר"י ב"ר מלכיצדק על משנת שביעית), והוא מיוסד על דברי התלמוד הירושלמי על אתר. הנחה סבירה היא כי מוצאו איטלקי. הפירוש לדף י"ד חסר בכל קטעי הגניזה של פירוש ראש השנה שנדפסו עד כה – ראה להלן – ולא נדע כיצד נתפרש מקום זה בקטעים אלה.

פרט נוסף חשוב העלה המהדיר במבואו, והוא דרכו של המפרש לגבב פירושים שונים לאותו קטע תלמודי, מבלי לתת רווח ביניהם על ידי מילות "ד"א", או

3 קטע זה לא היה ברש"י שעמד בפני בעלי התוספות על אתר, שכן הביאו פירוש זה מדעתם, כנגד פירוש רש"י. התוספות למסכת זו הם מעריכתו של הר"ש משאנץ. במאמרו של א' ארנד, "עיונים במסורות הנוסח של פירוש רש"י למסכת ראש השנה", סידרא, כ [בדפוס], הוכח כי מסורת התוספות משותפת לכל עדי הנוסח הספרדיים של פירוש רש"י למסכת זו, המתוארים באותו מאמר, ולדעת ארנד היא משקפת את נוסח רש"י המקורי.

"פ"א" וכדומה, כרגיל ברש"י ובפירושי מגנצא. תופעה זו עצמה מצויה גם בספר "רושיינא" על התורה, שהוא איטלקי גמור – ראה לעיל – ובכך מצטרפת תופעה חריגה זו לשורה של קווי דמיון נוספים בין השניים.

מהדיר זה הדפיס קטעים נוספים מפירוש למסכת ראש השנה,⁴ המצטרפים לכדי פירוש על שישה דפים מן המסכת. הוא העתיק אותם משלושה קטעי גניזה, הכתובים אף הם כתיבה איטלקית. פירוש זה אינו חלק מן הפירוש שתיארנו קודם לכן, כמו שניתן לראות מן הביאור לדף יז ע"ב–יח ע"ב, הנמצא בשני הקטעים, ואין זה אותו חיבור. כאן העלה המהדיר עצמו את השאלה: "האם נתחבר על ידי אחד מחכמי ארצות אשכנז-צרפת ורק הועתק בידי סופר איטלקי, או שמדובר בפירוש של אחד מחכמי איטליה? הדעת נוטה לקבל את האפשרות הראשונה". לפנינו שוב אותו המצב: אין זיקה בין הפירוש הזה לפירוש רש"י, גרסותיו ופירושי שונים לעתים לגמרי מפירוש רש"י,⁵ מכסים שטח שרש"י לא פירש, הוא קצר בהרבה מפירוש רש"י, ואינו מזכיר שום שם של חכם. המהדיר מדגים יפה כי פירוש זה קדם לפירוש רש"י, ועל כן הוא נוטה לראות בו חלק מסדרת פירושי מגנצא. ואולם דבר זה אינו מתקבל על הדעת, משום שחסרים בו כל הסימנים והסממנים הספרותיים המאפיינים את פירושי מגנצא, שבהם מרובה ההזכרה "מפי המורה" ו"שלא מפי המורה", וניכר בהם האופי החי של המשא ומתן הפרשני.

גם בקטעים אלה הדרך הנוחה ביותר היא לראותם כחלק מקבוצת "פירוש רומיים" (על מונח זה והיקפו ראה מיד להלן). במקביל למונח "פירושי מגנצא", "חכמי מגנצא" ו"מגנצא" סתם, משקף אף הוא אסכולה לימודית – של בית המדרש המרכזי ברומא, כשם שהמונח "ארץ רומיים" (מעשה הגאונים, עמ' 37: "רבותינו כאן וכאן [=מגנצא ורומיזא] [אין] אומרים זמן בקידוש שיני לליל שני של ראש השנה... אבל בארץ רומיים חולקין על זה") כוונתו לאיטליה הדרומית. פירושי אסכולה זו, כאסכולת מגנצא, אינם מתייחסים למחבר ספציפי זה או אחר, אלא לקבוצת הלומדים כולה, תחת חסות ראש הישיבה, ומשם ינקו חכמי איטליה כולם את מסורתם. ראה דברי ר"י ב"ר מלכיצדק מסיפונט, שכתב בתוך

4 א' ארנד, "קטעים מפירוש עתיק על מסכת ראש השנה", קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 123–138.

5 כגון גרסתו בדף ד ע"ב: "אייתי ולא אייתי ממילא קם ליה בעשה, והאיני] ובאת והבאתם כדמינא לבל תאחר". בגרסת רש"י אין מילת "בעשה", וזו גרסה חדשה ופירושה שונה לגמרי מפירוש רש"י, כי לפירוש זה העשה המבוקש בגמרא נובע מהפסוק בפרק י"ב, וממילא נשאר הפסוק בפרק י"ז לעניין בל-תאחר. דוגמה בולטת יותר יש בפירושו ל"הוא ולא חילופיו" (ה ע"ב): "שאמ' זה במקום זה והיינו תמורה", וכן פירש שם בהמשך, ואילו רש"י פירש שהכוונה לבהמות שנתערבבו, עיי"ש ובהמשך הסוגיה.

פירושו למשנת אהלות: "כלפי שראיתי כי נשאלתי על משנה זו [ו]לא ידעתי להשיב, וגם שאלתי על זה לחכמי רומא ולא היה בידם... והנה כמה שנים הייתי [צ"ל: תהיתי] בלבי להבין בה..." (ספר הישר לרבנו תם, סי' תשנח).

"קונטרס רומי" נזכר גם בפירוש המיוחס לרש"י למסכת תענית, שהוא ככל הנראה מפירושי הריב"ן תלמיד רש"י שכתב את פירושו "לפני" רש"י (כא ע"ב, ד"ה "אל מול"), ושם מובא פירוש לדברי הסוגיה ובסופו נאמר: "ובראש קונטרס רומי אתה מוצא תשובת רבינו בכך".⁶ ורצונו לומר כי בראש "קונטרס רומי" למקום זה, שהיה בידי רש"י ובידי הלומדים בבית מדרשו, כתב רש"י דיון, או תשובה, בעניין הזה. ומראה מקום הוא לך. כי היה "קונטרס רומי" זה, או "פירושי רומיים" לתלמוד, ביד הלומדים בישיבת מגנצא לקראת סוף המאה הי"א – כשם שהייתה פרשנות מגנצא מצויה ביד הלומדים בישיבה הגדולה ברומא – אפשר לנו ללמוד לא רק מן הקטע הנזכר במסכת תענית, אלא גם ממקומות נוספים שמובא בהם פירוש איטלקי זה בפי חכמי אשכנז ורש"י, כגון במסכת כריתות ה' ע"א: "בהכרע הוא שוקל [את הסממנים המרכיבים את נוסחת הקטורת] או עין בעין או שוקל?... אמר רב יהודה הקב"ה יודע הכרעות – אלמא דאית בהו הכרע". וכתב שם רש"י: "המקום יודע בהכרעות, שלא היה שוקל הכרעות לבד אלא מניחן כמות שהן והמקום יודע מה משקלו. פירוש רומי". והנה, לשון זו עצמה מופיעה גם בפירוש רגמ"ה על אתר, ולשון זו בדיוק מופיעה גם ב"ערוך", ערך בד' 2. ואף שבדרך כלל מעתיק ה"ערוך" מלשון חכמי מגנצא, הרי כאן ברור שהפירוש ב"ערוך" הוא המקורי, שהרי נמצא כתוב כך ב"פירוש רומי", ומשם העתיקו חכמי מגנצא לקראת סוף המאה הי"א ורש"י עצמו בפירושו המאוחרים.⁷

מטבע הלשון "רומי" נזכר שלוש פעמים בספר "הישר" לרבנו תם, חלק החידושים: סי' ריב, ריז, שמט. בסי' ריב נרשם: "כלך (שבת כ ע"ב), רבין אמר אי מטכסא. רומי". ועל כך העיר ש' אברמסון:⁸ "נראה לי שפירושו הוא, שכאן מובאים דברי ר"ח בראש פרק אין מדליקין... 'אי' הוא ט"ס[!]. ואע"פ שהדברים כתובים בתלמוד – הביא דברי ר"ח משום שהוא הציע לשון התלמוד. אמנם בתשובת רבנו תם לרבנו משולם (מהדורת רונטל, עמ' 75) קורא ר"ת את ר"ח

6 הנוסח על פי כתב היד שהביא ד' הלבני, "לזיהותו של המיוחס לרש"י על תענית", סיני, כב (תשי"ט), עמ' כג-כה. וראה גם: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 216.

7 הזכרות חכמי איטליה בכלל, ופירוש "רומיים" בפרט, בפירוש רש"י לתלמוד מועטים מאוד, ורוב הזכרות הרומיים אינן שלו. ראה: ארנד (לעיל, הערה 3), הפרק על תוספות והשלמות לפירוש רש"י, סעיף 3.

8 ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 279.

מאפריקי: 'שהרי ר"ח מאפריקי היה וכתב כמותנו'. ונראה ברור שהסימן הזה בספר הישר אינו של רבינו תם, כמות רבים אחרים". ואולם פשוט הוא שהציטוט כאן הוא מקונטרס – או פירושי רומי – שאנו מדברים בו, והדברים מתאימים לרבנו חננאל, כמו שראינו גם במקרים הקודמים.

סי' שמט בספר "הישר" עוסק בענייני הפרשת חלה בארץ ישראל ובחול"ל. הקטע כולו מופיע, מילה במילה, בספרו של א' קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג, מתוך כ"י בודלי 692, ובראשו נאמר: "ממכתב ה"ר משולם", ובסופו נוספה מילת "רומי". מקצת הדברים נמצאים גם בספר ה"ערוך", ערך חלה, ומקורם הראשון הוא, ככל הנראה, ה"ר משולם ב"ר קלונימוס. אין ספק אפוא כיצד נתגלגלו הדברים. מכתב ר' משולם נלקט במקור האשכנזי, שדבריו הובאו בכ"י הבודליאנה, מתוך "[קונטרס] רומי", היינו אחד הקונטרסים ששימשו את תלמידי הישיבה המרכזית ברומי, וכך מצאו הדברים את מקומם בתוך ספר ה"ערוך".⁹ החתימה "רומי" נשמטה מספר "הישר", ואינה מרמזת על ספר ה"ערוך" ולא על ר' משולם ישירות, אלא על מקורה בקונטרס רומי.

סי' ריז הקצר מוסר קטע תלמוד (שבת כד ע"ב) ופירושו, והוא חתום "רומי". הקטע נמצא בלשונו בפירוש רבנו חננאל על אתר, כהערת המהדיר, ובספר ה"ערוך", והוא שונה לגמרי מפירוש רש"י. שמו של רבנו חננאל מופיע בספר "הישר" פעמים רבות, וכן בספר ה"ערוך" – ראה מפתח האישים והחיבורים בסוף הספר – ולעומת זאת המונח "רומי" נדיר ביותר, ואינו מופיע כלל במפתח הנזכר. על כן אין היגיון לומר כי חתימה זו בספר "הישר" מפנה את הקורא לפירוש רבנו חננאל או ל"ערוך", אלא מפנה למקור הדברים, הלוא הוא "[פירושי (או: קונטרס)] רומי".

9 על כל העניין הזה ראה: א' גרוסמן, "זיקתה של יהדות אשכנז לארץ ישראל", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 85–92, ובפרט עמ' 92.